

Emil Heršak

Centar za istraživanje migracija
i narodnosti, Zagreb

Primljeno: 10. 12. 1986.

ASPEKTI I RAZMJERI SUVREMENE IMIGRACIJE U ITALIJI*

SAŽETAK

Rad obrađuje inozemnu imigraciju u Italiju. Osim uvodnog teksta u kojemu se ukazuje na preobražaj migracijske perspektive Italije, rasprava obuhvaća neke ključne aspekte novije ekonomske imigracije u ovoj zemlji. Središnji dio rada najprije opisuje ilustrativni primjer tuniške migracije na Siciliji, a zatim komentira problematiku ilegalnosti rada i boravka mnogih stranaca u talijanskom kontekstu, te iznaša statističke podatke i procjene o obujmu i strukturi imigrantske populacije u Italiji. Pažnja se na kraju usredotočuje na društvo prihvata, tj. na stavove i reakcije talijanske sredine i nekih njezinih ustanova na prisutnost i zapošljavanje imigranata.

Imigracija stranih radnika u Italiju može se različito tumačiti (kao posljedica poremećaja na tržištu radne snage, kao odraz paralelnoga i konkurentnog tržišta, kao *labour turnover* uslijed prekomjerne emigracije domaćeg stanovništva u prošlosti), ali u biti govori o širenju («internacionalizaciji») migracijskog procesa i o nastanku «mladih» migracijskih tokova iz zemalja u razvoju, usmjerenih prema novim područjima prihvata.

Uvod

Od ujedinjenja zemlje godine 1861. do danas emigriralo je iz Italije oko 27 milijuna ljudi. Taj masovni egzodus, jedan od najvećih u povijesti, pomogao je oblikovati shvaćanja o naravi i uvjetovanosti suvremene ekonomske migracije. Kao što je irska emigracija u devetnaestom stoljeću postala tipična za kontekst industrijske revolucije, tako je talijanska služila kao primjer za kasniju »mediteransku« emigraciju. Uključena u prekomorske i transevropske tokove, Italija je postupno stekla renome »emigracijske zemlje« *par excellence*. O nekoj paralelnoj imigraciji nije se gotovo uopće raspravljalo, iako je i u trenutku najjačih emigracijskih valova iz Italije, popis stanovništva 1911. u zemlji registrirao 79.756 stranaca. Dakako, s obzirom na dominantnost emigracijske perspektive, to se tada s pravom moglo zanemariti.

Jači priljev stranaca uslijedio je tek poslije drugoga svjetskog rata nakon izmjene talijansko-jugoslavenske granice. Pedesetih godina, naime, deseci tisuća Hrvata i Slovenaca iz Istre, Slovenskog primorja i drugih područja što bijahu pripojena Jugoslaviji *optirali* su za talijansko državljanstvo i/ili pošli neposredno u Italiju. Činili su to zajedno s etničkim Talijanima iz tih područja, kojima je mogućnost

* Ovaj je rad proširena verzija potpoglavlja 2.1—2.3. trećeg dijela autorova magistarskog rada »Promjene migracijske perspektive s primjerom Italije«, obranjenog na Fakultetu za sociologiju, političke znanosti i novinarstvo, u Ljubljani 18. rujna 1986. Rad je upotpunjen materijalom koji je autor prikupio prilikom studijskog boravka u Italiji pri Institutu za ekonomsku statistiku Sveučilišta u Urbino u proljeće 1986.

optiranja prvenstveno i bila namijenjena.¹ Mada su temeljni razlozi te migracije bili i ekonomske prirode, pogotovu za Hrvate i Slovence, mora se naglasiti da je ona bila vrlo specifična, a često i tranzitna prema tada privlačnijim prekomorskim i evropskim zemljama imigracije. Osim toga, optanti su, bez obzira na etničku pripadnost dobivali/zadržavali talijansko državljanstvo, i zato nisu zapravo ulazili u kategoriju stranog stanovništva.

Broj stranaca u Italiji ostao je minimalan. Popis stanovništva 1951. zabilježio ih je tek 129.757 — od toga 11.878 na području tršćanskog teritorija. Taj je broj ostao prilično stabilan (121.116 popisom 1971). Radilo se pretežno o »elitnijim« skupinama stranaca iz razvijenih zemalja koje se ne bi moglo uklopiti u »klasičnu« sliku siromašnog migranta u potrazi za poslom.

Potkraj šezdesetih i tijekom sedamdesetih godina migracijska perspektiva Italije doživjela je vrlo važne promjene. Godišnji odljevi u inozemstvo pokazali su tendenciju progresivnog smanjenja, a povratni tokovi napokon su ih nadmašili. Između 1965. i 1969. prema podacima Centralnog instituta za statistiku (ISTAT), 1.206.313 Talijana otišlo je u inozemstvo a 875.515 se vratilo. Između 1970. i 1974. ti su brojevi iznosili 697.249, odnosno 651.197. Zatim, u idućem petogodištu, svega je 452.060 ljudi otišlo u inozemstvo, a 521.986 se vratilo. S obzirom na prijašnje stanje, emigracija iz Italije gotovo je »presahnula«.

Pad emigracijskog odljeva iz Italije bio je popraćen postupnim porastom broja stranaca u zemlji. Službena statistika tek je zabilježila manji dio ovoga novog trenda koji je postao značajan približno u istom razdoblju kad je migracijski saldo postao pozitivan i u odnosu na talijanske vanjske migrante. Italija je tako doživjela *preobražaj* svoje tradicionalne migracijske perspektive. Masovna emigracija pripadala je sada prošlosti, a unatoč činjenici da je oko pet milijuna Talijana ostalo živjeti u prekomorskim i drugim evropskim zemljama, imigracija milijuna stranaca u Italiji predviđala se za bližu budućnost.

U nastavku teksta raspravljat ćemo o nekim aktualnim aspektima imigracije stranaca u talijanskom kontekstu.

»Nesretni povratak«

Mada su popisi stanovništva u Italiji bilježili prisutnost stranih državljana — pa i stranih radnika — u svem razdoblju poslije drugoga svjetskoga rata, ozbiljniju raspravu o ekonomskoj migraciji zapravo je potaklo kretanje Tunizana prema sicilijanskoj provinciji Trapani. Ta migracija započela je oko godine 1968, a zatim je porasla sredinom sedamdesetih godina kad su druge zemlje koje su zapošljavale tuniške radnike, prvenstveno Francuska, obustavile »uvoz« strane radne snage. Tunizani, naime, za razliku od drugih stranih skupina u Italiji, najviše su odgovarali slici radnika-migranata kako se ona uvrježila u poslijeratnoj Evropi.

Tunizani su se najprije zapošljavali u sicilijanskom ribarstvu i poljoprivredi, osobito za vrijeme sezonskih radova (berba maslina i grožđa), a poslije su prodrli u manja obrtnička i građevinska poduzeća, te u neke grane rudarstva (npr. vađenje mramora). Takvo zapošljavanje bilo je pretežno *ilegalno*, premda je u slučaju

¹ Na temelju mirovnog ugovora i dvaju posebnih sporazuma između Italije i Jugoslavije omogućilo se stanovnicima Slovenskog primorja, Istre, Rijeke, Cresa, Lošinja, Zadra i Lastova da optiraju (biraju) talijansko državljanstvo. Između 1945. i 1964. od 110.000 do 120.000 ljudi izabralo je talijansko državljanstvo. Osim toga, mnogo migranata otišlo je u Italiju mimo procedure. Stoga se skupni broj otišlih popeo na između 200.000 i 250.000. Vidi: Mihovil Rizmondo: Hrvatske etničke skupine u susjednom području Italije, rukopis u Centru za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, str. 28; Ivica Nejašmić: »Migracija kao faktor demografskih promjena u Pazinštini«, *Teme o iseljstvu*, 9. Centar za istraživanje migracija, Zagreb, 1980, str. 63; Raimondo Strassolo: »Regional Development and National Defense: A Conflict of Values and Power in a Frontier Region«, u zborniku: Istituto di Sociologia Internazionale, *Confini e regioni/Boundaries and Regions*, Trieste, 1973, str. 388.

ribarenja talijanski zakon o navigaciji (čl. 318) dopuštao zapošljavanje stranog osoblja na brodovima. Za rad na kopnu, međutim, tražila se posebna dozvola, a nju su stranci rijetko tražili. Naime, fizička blizina Sicilije i Afrike (samo 138 morskih milja) omogućila je dolazak i povratak tuniških radnika u roku koji je vrijedio za turističke vize (tri mjeseca).

Tunižani su otprije imali uske veze s Italijom. Prije drugoga svjetskoga rata, Tunis je bio meta prikrivenih i otvorenih pretenzija talijanskih imperijalista. Neovisno o tome, u Tunisu se stvorila prilično velika zajednica naseljenih Talijana koja je sredinom šezdesetih godina još uvijek brojala oko 20.000 ljudi. Danas je ta zajednica spala na oko 3.000 žitelja, ali privredne i kulturne veze između Italije i Tunisa i dalje postoje. Za imigracijsku problematiku važno je spomenuti da su se Talijani-povratnici iz Tunisa jednim dijelom naselili na Siciliji, i da su poticali dolazak indigenih tuniških radnika koji su prije radili za njih u Africi. Donekle slična pojava zbilja se na Korzici i u jugozapadnoj Francuskoj u kontekstu dekolonizacije zemalja Magreba i remigracije francuskih *pieds noirs*.² Talijani, međutim, nisu imali jednaku kolonizatorsku i »poslodavačku« ulogu u Tunisu kao što su je imali Francuzi. Njihova zajednica u toj zemlji imala je stanovite proleterske crte. Kontakti s indigenim stanovništvom bili su zato prisniji. Moguće je stoga kazati da su i prijateljske pa čak i obiteljske veze djelovale na razvitak imigracije Tunižana prema Siciliji.³

Veze između Tunisa i Sicilije razvile su se također zahvaljujući masovnoj komunikaciji. Tunižanima je Italija poznata zemlja, o kojoj dobivaju svakodnevnu sliku posredovanjem talijanske televizije (RAI). Osim toga, a možda upravo i zbog toga, mnogi putuju u Italiju radi kupnje predmeta za miraz. Putovanja ih vode ne samo na Siciliju nego i u Rim, Napulj, Torino, Milano te se tako postupno stvara želja da tamo žive i sve ih se više vraća da bi tražili posao.⁴

U početku svoje imigracije na Siciliji, Tunižani su se smještavali u barakama namijenjenim postradalima u potresima ili dotrajalim kućercima u gradskim periferijama. Najveće koncentracije tih migranata nastale su oko mjesta Castelvetro i Mazara del Vallo. Trapanijska provincija, u kojoj se nalaze ova naselja, inače dotad je bila jako emigracijsko područje. U njoj je živjelo 430.000 ljudi za vrijeme popisa stanovništva 1961. U razdoblju 1961—1971., napustilo je ovaj kraj 64.100, a već je 1972. broj Tunižana u njemu bio veći od 4.000 (od toga oko 3.000 u Mazari del Vallo i 1.400 u Castelvetro).

Unatoč pokušajima policije da suzbije ilegalno zapošljavanje tuniških »turista«, potaknutima protestom oko 8.500 nezaposlenih stanovnika trapanijske provincije (1972), već ih je 1976. u čitavoj provinciji radilo 5.000. To je tada iznosilo približno 5% aktivnog stanovništva toga kraja. Poslije se govorilo o 15.000, premda su tuniški organi (nakon osnivanja generalnog konzulata u Palermu 1979) procijenili njihov broj na cijeloj Italiji na 13.200.

Ti su ljudi radili za vrlo niske nadnice (za trećinu niže od talijanskih), gotovo 11—12 sati na dan. Njihovo zapošljavanje počelo je kao posljedica smanjenja radne snage u primarnom sektoru privrede, zbog odlaska domaćeg stanovništva u gradove ili u inozemstvo. Ali to smanjenje omogućilo je koncentraciju djelatnosti i razvitak krupnije proizvodnje.

Između 1961. i 1970, primjerice, broj poljoprivrednih gospodarstava u trapanijskoj provinciji smanjio se za 22,3% dok se korištena poljoprivredna površina

² Khemafs Tamallah: »L'Emigration tunisienne en Italie«, *Affari sociali internazionali*, 3, 1982, str. 58.

³ »L'Immigrazione araba in Sicilia e in Italia«, *Affari sociali internazionali*, 2, 1982, str. 192. Značaj prijateljskih veza u ovoj migraciji iznio je arapski sociolog Mohamed Garbal.

⁴ Khemafs Tamallah, *op. cit.*, str. 57.

smanjila samo za 7,6%. U ribarstvu, zabilježen je porast tonaže brodova a da je prosječna veličina posade po brodu ostala uglavnom fiksna. Radi se, dakako, o legalno zaposlenim članovima posada. Dostupnost jeftine radne snage iz Tunisa omogućila je kako kapitalističku koncentraciju u poljoprivredi tako i konjunktorno zapošljavanje na ribarskim brodovima. Treba još reći da su brodovlasnici vršili stanovite pritiske na vladu u prilog zapošljavanja tuniških mornara.⁵

Tuniška imigracija na Siciliji, dakle, odgovarala je logici kretanja tržišta radne snage. Trend se nastavio pored protivljenja dijela domaćeg stanovništva i restriktivne politike koju je tuniška vlada pokušala primjeniti godine 1976.⁶ Ipak, umjesto najkraćeg puta do Sicilije, trajektom do Trapanija i Palermo, neki su se migranti počeli koristiti zaobilaznim putovima (preko Malte, gdje su lakše obnovljivi vize, ili čak preko Francuske i Španjolske).⁷

Sa širenjem imigracijskog procesa u ostale provincije Sicilije — od Trapanija (Mazara del Vallo) do Palermo i Agrigenta, te crtom od Catanije preko Enne do Raguse — stranci su se uspjeli zaposliti ne samo u poljoprivredi i u ribarstvu, nego i u nekim »gradskim« (uslužnim) djelatnostima, što su sve manje privlačila domaće stanovništvo. S vremenom je područje porijekla migracijskog toka zahvatio širi prostor zemalja Magreba. Po strukturi, migranti su većinom bili muškarci iz tih zemalja koji bi došli na Siciliju bez pratnje svojih obitelji.⁸ Postupno su se nastanili u siromašnim dijelovima u povijesnim jezgrama zapadnosicilijanskih gradova, tzv. kazbama (arapski: *qasab* — grad, tvrđava, dvor) koje su upravo njihovi berberski preci sagradili gotovo prije tisuću godina.⁹ S tim u vezi zanimljivo je spomenuti da je jedan rad o ovoj migraciji, aludirajući na razdoblje od devedesetog do jedanaestog stoljeća kada su Saraceni vladali Sicilijom, dobio naslov: »Nesretni povratak«.¹⁰

Damoklov mač

Osim arapske imigracije, u idućim je godinama porastao još jedan oblik migracije radne snage u Italiju, koji je također u povijesnoj aluziji ponekad nazvan »trgovinom robljem«. Radi se o ilegalnoj migraciji (mogli bismo reći i »prijevozu«) crnaca iz zemalja podsaharske Afrike. Glavne zemlje porijekla ove struje bile su Mali, Obala Bjelokosti, Mauritanija, Senegal i Kongo.

⁵ Francesco Calvanese: »L'immigrazione straniera in Italia è un dato strutturale. Come tale richiede una battaglia adeguata da parte del movimento operaio«, *Emigrazione*, FILEF, 11, 1979, str. 45; Luigi di Comite: »L'immigrazione tunisienne en Italie: quelques données censitaires«, *Studi emigrazione*, 82/83, Roma, 1986, str. 218, 219; »L'immigrazione araba...« *op. cit.*; Salverio Guarna: »I clandestini«, *Il Ponte*, 11/12, Firenze, 1974, str. 1605-1609; Emilio Reyneri: La catena migratoria, Bologna, il Mulino, 1979, str. 118, 119; Roberto Rovelli: »Le immigrazioni nordafricane (1968-1977) e la realtà socio-economica del Trapanese«, *Il Ponte*, 5, Firenze, 1978, str. 497, 498, 501, 503; Tamallah, *op. cit.*, str. 57.

⁶ Tuniška je vlada pokušala smanjiti putovanja u Italiju jer je povoljna razmjena valute, uz razmjerno veliku robnu ponudu u sicilijanskim središtima, djelovala na odjev kapitala. Godine 1977. ipak je ublažila restrikcije koje se sada odnose samo na nosioce pomorskih putnica. Tunis, naime, želi razviti pomorstvo i zato nastoji smanjiti odljev ljudstva iz ovog sektora. Unatoč tome, smatra se da na svakom brodu iz Mazare del Vallo, talijanske ribarske »prijestolnice«, rade po tri tuniška mornara. Vidi: »L'immigrazione araba...« *op. cit.*, str. 193, 195; Ello Piazza: »La comunità tunisina di Mazara del Vallo«, *Affari sociali Internazionali*, 4, 1982, str. 91, 92.

⁷ »L'immigrazione araba...« *op. cit.*, str. 194; Rovelli, *op. cit.*, str. 499.

⁸ Anna Maria Birindelli: »Immigranti 'legali' ed 'illeghi': La presenza straniera in Italia negli anni più recenti«, *Dossier Europa emigrazione*, 9, Roma, 1985, str. 9; Franco Pittau: recenzija zbornika: Vincenzo Guarrasi (ured.), *Studio sulla presenza dei lavoratori stranieri in Sicilia*, Centro regionale immigrati stranieri, Palermo, 1983 — *Servizio migranti*, UCEI, 3 (numero bibliografico), Roma, 1985, str. 82-84.

⁹ U *kazbi* Mazare del Vallo, Tunižani su provodili slobodno vrijeme na sličan način kao što su to činili tzv. »gastarbeiteri« u sjevernijim evropskim zemljama. Odvojeni od domaćeg stanovništva zbog etničkih i vjerskih predrasuda inkainih Sicilijanaca, skupljali su se po barovima u određenim četvrtima i postali stalni posjetioci lokalnog pornografskog kina. Vidi: Piazza, *op. cit.*, str. 93.

¹⁰ Radi se o knjizi: Antonino Cusumano: *Il ritorno infelice*, Palermo, Sellerio, 1976.

Sve do godine 1971. »put robova« prelazio je iz Afrike preko Barcelone i Piri-neja u Zapadnu Evropu. Zatim su nastale dvije novije trase koje su prelazile preko Italije — jedna iz Turske i druga iz Tunisa. Razvila se široka mreža posrednika koja je tu radnu snagu prevozila i pri tome mnogo zarađivala.¹¹ Bilo je slučajeva »krijumčarenja« ljudi preko državnih granica u zapečaćenim kamionima na kojima bi bile oznake neke druge robe. Bez bilo koje pravne zaštite, mnogi su ostali nasred puta i upali u razne kriminalne djelatnosti kako bi preživjeli. Drugi su uspjeli naći posla u sporednim, jedva »vidljivim« tercijalnim djelatnostima. Od svakih 30.000 Afrikanaca koji su godišnje stizali u Evropu, smatralo se da 1.000 ostaje u Italiji jer tamo dobiva prvi posao.¹²

Stranci su se zapošljavali u Italiji ne samo u sporednim tercijalnim djelatnostima nego i u važnijim granama talijanske privrede. Već smo spomenuli građevinarstvo i rudarstvo na Siciliji. Poslodavcima su strani radnici bili »dvostruko« jeftiniji i »korisniji« od domaćih. Niske nadnice koje su dobivali i njihova maksimalna konjunktorna elastičnost, razlozi zbog kojih su ih neki poslodavci rado zapošljavali, proizlazili su iz njihova ilegalnog statusa na tržištu radne snage. Osim toga, poslodavci očito nisu plaćali socijalne doprinose za radnike zaposlene »na crno«. U zemlji poput Italije, u kojoj su socijalni doprinosi razmjerno visoki, ovaj faktor vrlo je važan.

Neprijavljeno bavljenje privrednim djelatnostima inače je svojstveno talijanskoj ekonomiji od sedamdesetih godina. Po jednoj procjeni, potkraj toga desetljeća oko 4.000.000 Talijana radilo je ili s punim radnim vremenom »na crno«, ili pak samo djelomično, tj. »u fušu«.¹³ Strani radnici, dakle, činili su isto kao i domaći. Ali nad glavama stranih radnika uvijek je visio Damoklov mač deportacije, što je za neke značilo povratak u zaista loše životne i radne uvjete. Sasvim u skladu s time, dok su domaći radnici ipak mogli iznijeti svoje zahtjeve, pa čak i na ilegalnom tržištu radne snage, stranci su rijetko »pravili probleme« svojim poslodavcima. Ponekad su ih branili od optužbe da nisu plaćali propisane doprinose. Izjavili bi na sudu da su na radnom mjestu tek dan-dva. U prvo vrijeme, sindikalna organiziranost među strancima u Italiji nije gotovo postojala. Bilo je i primjera korištenja stranih radnika na »klasičan« način za »smirivanje« štrajkaša.¹⁴ Ipak, u »najnižim« zanimanjima (čišćenje ulica, odvoz smeća i slično) strana radna snaga nije nikome ozbiljno konkurirala.

Poseban je slučaj sa ženskom radnom snagom koja je našla zaposlenje u talijanskim domaćinstvima. Kućna pripomoć iz Afrike, Južne Amerike i Azije bila je za polovinu jeftinija od domaće radne snage za istu djelatnost, tj. ukoliko bi se odgovarajuće domaće osoblje uopće moglo naći. Razlog tome svakako nije samo u manjim zahtjevima žena i djevojaka porijeklom iz zemalja u razvoju. Pokazalo se da neke od njih imaju prilično visok stupanj obrazovanja iz čega možemo zaključiti da imaju odgovarajuće ambicije.¹⁵ Opet je ilegalnost boravka i rada najvažniji element u ovom pogledu. Kako je izjavila jedna filipinska migrantica:

¹¹ Dijelovi te mreže na »turskoj« trasi, kojom nisu putovali samo Afrikanci nego i turski i azijski migranti, nalazili su se u Jugoslaviji.

¹² Guama, *op. cit.*, str. 1605—1609.

¹³ Raffaele de Grazia: »Clandestine employment: a problem of our times«, *International labour review*, 5, 1980, str. 551.

¹⁴ Vidi reportažu: Joško Palavršić: »Druga strana invazije stranaca«, *Vjesnik*, Zagreb, 1/2, prosinca 1979, str. 7.

¹⁵ Po jednom istraživanju provedenom u Rimu možemo zaključiti da preko polovine žena migrantica u ovoj skupini imaju više od osam godina školovanja i da tri četvrtine, osim talijanskoga poznaju još jedan strani jezik — engleski, portugalski, itd. Vidi: Birindelli, *op. cit.*, str. 8.

»Naš najveći problem sastoji se u legalizaciji našeg boravka u ovoj zemlji... Traži se od nas da radimo čak do pola noći bez nadoknade za izgubljeni odmor ni za prekovremeni rad. Ponekad nam ne daju dan odmora u tjednu... Ima poslodavaca koji ne poštuju našu »privacy« (intimu). Čitaju naša pisma i ulaze u naše sobe bez kucanja. Podvrgnute smo nekoj vrsti teroriziranja: neki poslodavci konfisciraju pasoše i druge važne dokumente i prijete da će nas prijaviti policiji.«¹⁶ S time u vezi, vrijedi prenijeti jedan zaključak koji se odnosi na vrlo srodan kontekst: »Čistačice su lumpenproleter i radničke klase. Njihov posao spada u najobezvrednije poslove, gdje se ljudi najviše ponižavaju. Zbog toga se čistačice mogu samo uz stanovite patološke promjene u sebi prilagoditi teškim prilikama u kojima moraju raditi.«¹⁷

S obzirom na ilegalni status mnogih žena zaposlenih u talijanskim domaćinstvima, poslodavci su ih uvijek mogli prijaviti službenim organima. I svaki je otkaz, osim toga, sadržao mogućnost deportacije ukoliko migrantice ne bi brzo našle novo zaposlenje. Jedno empirijsko istraživanje provedeno među eritrejskim migrantima u Rimu potvrdilo je, osim napornih radnih uvjeta kućnih pomagačica (radni dan koji traje 12—15 sati), neprestane pretnje otkaza.¹⁸ Takve su okolnosti bile optimalne za izrabljivanje ženske radne snage iz inozemstva.

U drugoj polovici sedamdesetih godina, kada je broj stranih kućnih pomagačica narastao na stotinjak tisuća, počelo se više pisati o ovom problemu u stručnim publikacijama i u javnim glasilima. S druge strane, u siječnju 1974, milanska je policija u suradnji s Interpolom i policijom četiriju zemalja otkrila međunarodnu organizaciju koja je regrutirala djevojke iz Urugvaja za potrebe milanskog *tržišta prostitucije*. Djevojkama je bilo obećano sigurno zaposlenje u Italiji — a jednom kada su stigle do odredišta, donijele su posredničkoj organizaciji prihod od deset milijuna lira na dan.¹⁹ Još jedna specijalizirana organizacija za »namještanje« djevojaka, i to ne samo za rad u domaćinstvima, nastala je u Rimu s vezama u Manili.²⁰ Organi policije također su otkrili središta za »prodaju« mladih filipinskih »domaćica« u južnotalijanskom gradu Taranto.²¹

Postavlja se pitanje zašto su u Italiji radnici iz stranih zemalja bili tako nezaštićeni i stoga izloženi izrabljivanju; zašto su se oni suočili s otvorenim oblicima kapitalističkog izrabljivanja u zemlji s dugom tradicijom radničke borbe i socijalističke svijesti, a čiji su radnici dobro poznavali što znači rad u inozemstvu? *Problem ilegalnosti rada i boravka uvijek je, gotovo »definicijski«, vezan za pojam stranog radnika u Italiji.* Stoga se postavljaju još dva pitanja: Zašto migranti pristaju na takve uvjete? I zašto takvo društvo ne može popraviti te uvjete?

Prvo pitanje nalazi svoj odgovor djelomično u činjenici da su uvjeti (ilegalnog) rada u Italiji ipak razmjerno privlačni za migrante iz siromašnih zemalja Afrike i Azije, a djelomično u činjenici da je potraga za boljim uvjetima u nekoj drugoj zemlji dodatno riskantna. Znamo da su mogućnosti za imigraciju u zemlje Zapadne i Središnje Evrope ograničene od sredine sedamdesetih godina. Te su zemlje, pored toga, postale osobito osjetljive i na »ilegalnu« imigraciju. Drugo pitanje, međutim, ima složeniji odgovor koji je u stanovitoj mjeri povezan sa dugogodišnjom »specijalizacijom« Italije u »izvozu« vlastite radne snage u inozemstvo.

¹⁶ Pier Giorgio Betti: »Immigrati stranieri in Italia: parità e tutela sindacale«, *Emigrazione*, FILEF, 2, 1979, str. 40.

¹⁷ Vjeran Katunarić: *Ženski eros i civilizacija smrti*, Zagreb, Naprijed, 1984, str. 163.

¹⁸ Giovanni Capalbo: »Indagine sui lavoratori eritrei a Roma«, *Affari sociali internazionali*, 3, 1980, str. 67.

¹⁹ Guarna, *op. cit.*, str. 1607.

²⁰ Antonio Frittella: »Verso un avviamento domestico della manodopera straniera«, *Dossier Europa emigrazione*, 5, Roma, 1980, str. 4.

²¹ Betti, *op. cit.*, str. 41.

U sklopu međunarodnih ugovora bilateralnog ili multilateralnog tipa, te domaćih zakonskih mjera, Italija je čvrsto izgradila svoj relativni položaj kao zemlja emigracije. Mehanizmi za odlazak u inozemstvu i povratak migranata, osobito s obzirom na EZ, jamče velika prava Talijanima. Nije se, međutim, vodilo mnogo računa o eventualnom priljevu stranih radnika u samu Italiju, tj. s iznimkom olakšica za zapošljavanje državljana drugih zemalja EZ, švicarske i (sic!) San Marina koje se zapravo temelje na recipročnosti međunarodnih konvencija. Ostale odredbe o imigraciji (radnika) bile su minimalne, ili pak rasipane u oko dvadeset i pet okružnih pisama Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva za rad. Poneki su zakonski tekstovi datirani iz vremena fašizma!

Ukoliko bi se neki stranac želio legalno zaposliti na području Italije, morao je najprije pribaviti radničku vizu od diplomatsko-konzularne službe Italije u svojoj zemlji, zatim radnu dozvolu od pokrajinskog ureda za rad u Italiji, dozvolu za boravak za trajanja radnog odnosa, radnu knjižicu i uputnicu za radno mjesto.²² Pri izdavanju svih tih isprava (osim za migrante iz EZ) talijanski organi morali su provjeriti može li se domaći radnik zaposliti na radno mjesto koje traži stranac. S druge strane, jednostavnost »turističkog« prijelaza talijanske granice i konkretne mogućnosti za rad privukle su strane radnike u Italiju na najbrži način — tj. mimo procedure. Birokracija je, dakle, stimulirala ilegalnu imigraciju svojom inertnošću. Inertnost, u ovom pogledu, slijedila je zbog nepoznavanja važnosti problema, zbog prevladavajućeg uvjerenja da je Italija »emigracijska zemlja«. Dakako, mora se također priznati da je spora adaptacija novim pojavama inače svojstvena mnogim administracijama, osobito u zemljama Sredozemlja.²³

Krug se, međutim, zatvara. Budući da je vrlo teško ustanoviti obujam i strukturu ilegalnih migracijskih tokova, to je dalo krive predodžbe o imigraciji stranaca u Italiju i uzvratno djelovalo na daljnje kašnjenje u primjeni odgovarajućih mjera za njihov prihvata. Stranci su ulazili u Italiju radi posla više od deset godina, a tek je krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina problematika imigracije došla na »dnevni red«. U međuvremenu, prisiljeni da se snađu kako sami znaju, i svjesni da im je nezaštićeni položaj nedostatak ali i »prednost« za dobivanje posla, radnici migranti dugo vremena nisu željeli biti previše »vidljivi«, tj. nisu pokretali pitanje svojih prava. Takvo stanje moglo bi se smatrati tipičnim za početno razdoblje pretvaranja Italije u prostor imigracije.

Kvantitativni podaci i procjene

Službeni izvori o broju stranaca i stranih radnika u Italiji uglavnom ne daju stvarno stanje. Oni su najtočniji u odnosu na strane državljane iz razvijenih zemalja Evrope i Sjeverne Amerike, ali su ti stranci ipak »elitnija« kategorija (npr. strani službenici, poslovni ljudi, umjetnici) sa pretežno reguliranim boravišnim statusom. Rascjepkanost talijanske privrede, raširenost sitne obrtničke proizvodnje, a osobito porast raznih oblika neprijavljenih djelatnosti otežavaju izradu kvantitativne slike o drugim skupinama stranaca zaposlenih u Italiji. Treba k tome dodati činjenicu da svake godine milijuni inozemnih turista prolaze kroz Italiju i da je posve neizvjesno koliko od njih uspije »uhvatiti« neki posao za vrijeme svog boravka u ovoj zemlji.

Pio Nodari i Carlo Donato ukazali su na jedan razlog zašto su službeni podaci o stranim radnicima u Italiji netočni i često međusobno neusklađeni. Govoreći o »birokratskom putu« (*iter burocratico*), kojim stranci moraju proći prije nego što

²² Pio Nodari i Carlo Donato: »L'immigrazione di manodopera jugoslavia in Italia«, u zborniku: Giorgio Valussi (ured.): *Italiani in movimento*, Pordenone, 1978, str. 234.

²³ O razvitku zakonodavstva za imigraciju u Italiji vidi osvrt: Emil Heršak: »Pravna regulativa za imigraciju stranih radnika u Italiju«, *Migracijske teme*, 2, Zagreb, 1986.

pribave potrebne isprave za legalno zapošljavanje u Italiji, oni tvrde da se zbog prekida procedure javljaju raznovrsni podaci. Stranac, naime, prvo počinje davati molbe službenim organima, a zatim, suočen s mogućnošću brzog zaposlenja, zanemari formalnosti i prestane tražiti legalan status. Stoga Ministarstvo vanjskih poslova (koje izdaje radničke vize) raspolaže svojim podacima, a Ministarstvo za rad (koje izdaje radne dozvole, radne knjižice, uputnice za radna mjesta) i Ministarstvo unutrašnjih poslova (boravišne dozvole) svojim statistikama.²⁴ Diplomatsko-konzularna predstavništva zemalja porijekla stranaca u Italiji imaju pak podatke, obično samo o manjem broju migranata koji se kod njih prijavljuju.

Pored popisa stanovništva, koji se provode tek svake desete godine, statistiku Ministarstva unutrašnjih poslova možemo smatrati najsystematičnijom od svih talijanskih službenih izvora. One govore o broju i zemljama porijekla stranaca s *legalnim boravkom* u Italiji, te o deklariranim zanimanjima tih migranata. Godine 1970, doznajemo iz tog izvora, u Italiji je legalno boravilo oko 150.000 stranaca (popis 1971. zabilježilo je oko 30.000 manje). Od tog broja oko 30% bilo je porijeklom iz EZ, 19—20% iz SAD i Kanade i oko 17% iz »drugih zemalja« Evrope.²⁵ Već godine, 1975, ukupni broj prijavljenih stranaca narastao je za oko 40.000. Struktura stranaca po područjima porijekla ostala je gotovo ista kao pet godina ranije.²⁶ Na početku osamdesetih godina, međutim, osim uočljiva porasta ukupnog broja stranaca s legalnim boravišnim statusom, bitno se povećao udio migranata iz zemalja izvan evropskoga i sjevernoameričkog kontinenta — od 17,4% 1975. na 28,6% 1980. i čak na 48% u 1983. Tablica 1 prikazuje kretanje broja prijavljenih stranaca u Italiji u izabranim godinama i s podjelom po glavnim zemljama njihova porijekla (državljanstva).

Podaci o deklariranim zanimanjima legalno boravećih stranaca u Italiji otkrivaju prilično veliku disperziju. Tablica 2, koja daje sliku za godinu 1975, to pokazuje i zbog velike kategorije »druga zanimanja«. Osim toga, grupiramo li podatke iz te tablice, tada bi se oko 60% stranaca nalazilo u skupinama »studenti« i »bez kvalifikacije« (tj. bez zanimanja). Iz toga bi se dalo zaključiti da većina stranaca (dakako, prijavljenih!) nije (još) profesionalno aktivna, naime, zaposlena.

Kategorija »studenti« u gornjoj tablici značajno je veća od broja stranih studenata u Italiji prema podacima UNESCO-a za 1975. (34.453 u odnosu na 18.921).²⁷ Stoga je pretpostaviti da su neki od stranih studenata u Italiji zapravo mladi radnici koji se koriste formalnim statusom »student« kao osnovom za dobivanje boravišnih dozvola. Treba računati na spojenu kategoriju »studenti-radnici«.

»Studenti«, mada čine dobar dio svih stranaca prijavljenih u Italiji, osobito su brojni među migrantima iz »mediteranskih« i »arapskih« zemalja, te među onima iz Afrike i Azije. »Mediteranske«, afričke i azijske zemlje također daju najveći dio radne snage za »kućnu pripomoć« prema podacima Ministarstva unutrašnjih poslova.

Iako još uvijek ne raspolažemo s detaljnijim statistikama o zanimanjima prijavljenih stranaca u Italiji u osamdesetim godinama, jedan nama dostupni izvor daje opće stanje za godinu 1983. Prema tom izvoru, dakle, od 383.765 stranaca s

²⁴ Nodari i Donato, *op. cit.*, str. 294.

²⁵ Zaokružili smo podatke Ministarstva unutrašnjih poslova zbog nešto različitog prijenosa u dostupnim izvorima (OECD/CENSIS, SOPEMI Rapport concernant l'Italie, Roma, 6. 1978, str. 27; UCEI — Centralni ured za talijansku emigraciju, Informacije upućene Centru za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb).

²⁶ Prema podacima OECD/CENSIS, *ibidem*, bilo je 1970. 146.989 prijavljenih stranaca, a 187.715 u 1975. Između tih godina udio stranaca iz »mediteranskih zemalja« porastao je od 14,9% na 16,2%, a udio iz »arapskih zemalja«, Afrike i Azije od 10,3% na 12,9%.

²⁷ Vidi: Josip Anić: »Međunarodna migracija studenata«, *Migracije*, 4, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, 1983, str. 116.

Tablica 1 Broj stranih državljana prijavljenih u Italiji u izabranim godinama

Zemlja državljanstva	1975.	1980.	1981.	1982.	1983.
Francuska	12.677	15.619	17.519	15.819	20.941
Grčka	10.452	19.387	24.129	26.686	29.263
Jugoslavija	7.371	11.192	11.942	13.510	13.149
SRNJ	19.760	24.001	26.150	27.275	32.907
Španjolska	8.420	9.604	10.369	10.689	11.471
Svicarska	12.760	13.410	14.508	9.981	16.361
Velika Britanija	14.443	18.870	21.149	19.145	25.371
ostala Evropa	26.934	47.664	40.776	45.415	50.197
Alžir	198	773	944	1.429	1.165
Egipat	1.108	3.080	4.361	6.998	6.235
Etiopija	2.327	4.527	5.471	6.424	6.724
Libija	1.241	3.095	3.743	5.007	4.293
Maroko	299	829	1.188	1.825	1.822
Tunis	584	1.433	3.743	3.123	4.293
ostala Afrika	2.922	9.707	12.121	16.431	16.323
Indija	1.650	2.894	3.369	4.625	4.567
Iran	2.235	3.369	10.131	11.236	12.334
Izrael	2.673	3.574	4.227	3.334	4.815
ostala Azija	6.733	19.498	25.824	33.127	37.173
Argentina	2.342	3.313	3.843	4.002	4.782
Brazil	1.731	2.413	2.781	3.170	3.825
Čile	458	1.357	1.721	2.024	2.226
Kanada	2.377	3.006	3.292	2.073	4.063
SAD	38.800	38.218	41.409	33.231	47.192
ostala Amerika	5.681	10.438	12.014	12.515	15.418
Australija i Novi Zeland bez državljanstva	3.288 1.147	4.194 1.136	4.563 1.145	2.347 17	5.358 1.146
UKUPNO	186.414	281.657	312.437	355.431	383.765

Izvor: Elaboracija podataka talijanskog Ministarstva unutrašnjih poslova prenetih iz publikacije: Ministero degli Affari Esteri, Aspetti e problemi dell'emigrazione italiana all'estero, Roma, (razna godišta).

Tablica 2 Podjela stranih državljana s dozvolom boravka u Italiji po zanimanju i po područjima porijekla u 1975.

Područje porijekla	Poljoprivreda	Kućna pomoć	Radnici	Druga zanimanja	Studenti	Bez kvalifikacije	Ukupno
EZ	122	1.844	3.730	22.261	4.160	22.281	54.498
Druge zemlje Evrope	324	651	1.832	9.794	2.302	12.337	27.240
Mediteranske zemlje	54	4.763	1.557	7.186	10.478	6.005	30.043
Arapske zemlje	4	330	202	1.385	4.421	2.761	9.103
Afrika	—	2.119	65	654	1.706	762	5.306
Azija	3	509	226	2.494	3.747	2.415	9.384
SAD i Kanada	20	44	505	6.787	4.022	23.799	35.177
Druge zemlje	18	58	253	917	344	2.875	4.465
UKUPNO	548	10.937	8.599	53.903	34.453	77.275	185.715

Izvor: Talijansko Ministarstvo unutrašnjih poslova prema: OECD/CENSIS, SOPEMI Report concernant l'Italie, Roma, (VI) 1978.

legalnim boravkom u Italiji, 103.730 (27%) jesu zaposleni, 8.114 (2,1%) rade samostalno (*lavoro autonomo*), 92.724 (24,2%) nalaze se u Italiji radi studija, 70.390 (18,3%) borave u Italiji zbog obiteljskih razloga, 31.898 (8,3%) nalaze se po izboru boravišta (*per elezione di residenza*) i 29.273 (7,6%) borave kao turisti.²⁸ Treba, čini se, opet obratiti pažnju na značaj velikog porasta broja »studenata«! Taj se porast pojavljuje usporedo sa sve većim brojem prijavljenih stranaca porijeklom iz afričkih i azijskih zemalja.

Službene statistike nedostaju upravo kada se radi o migrantskim skupinama iz manje razvijenih zemalja Afrike i Azije mada se sada smatra da one čine najvažniji dio nove imigracijske perspektive Italije. Svega su, primjerice, četiri osobe iz arapskih zemalja bile registrirane kao poljoprivrednici u 1975. (tablica 2), iako je broj Tunizana u sicilijanskoj poljoprivredi bio tada tisuću i više puta veći! Raskorak između statističke slike i pretpostavljenoga stvarnog stanja bio je, dakle, golem. Stoga su noviji radovi, vodeći računa o učestalosti ilegalnog zapošljavanja, pokušali procijeniti pravi razmjer imigracije stranih radnika u Italiju.

Talijanski Centar za društvena ulaganja (CENSIS), u često citiranom izvješčaju Predsjedništvu Vijeća ministara i Interministerstvenom komitetu za emigraciju, pokušao je dati te razmjere. CENSIS se koristio službenim izvorima Ministarstva unutrašnjih poslova, pa privatnim izvorima, procjenama (drugih) znanstvenih, sindikalnih i informacijskih službi kao i posebnom analizom situacije u Milanu, na području Triveneta (pokrajine Veneto, Furlanija-Julijska krajina, Trentino-Alto Adige), u Emiliji-Romagni i na Siciliji. Prema skupnoj procjeni, broj stranaca u Milanu kretao se od 50.000 do 60.000, u Trivenetu od 30.000 do 40.000, u Emiliji-Romagni od 5.000 do 10.000 i na Siciliji od 25.000 do 35.000. S druge strane, smatralo se da je u cijeloj Italiji 55.000 stranaca porijeklom iz EZ, 20.000 do 40.000 iz Jugoslavije, 40.000 do 60.000 iz zemalja Magreba, 35.000 do 45.000 iz Grčke, 5.000 do 10.000 iz Španjolske i Portugala, te 30.000 do 40.000 iz Egipta. Broj kućnih pomagačica iz afričkih i azijskih zemalja kretao se između 70.000 i 100.000. Sve u svemu, uključivši još oko 20.000 političkih izbjeglica i 15.000 do 40.000 stranaca »drugih nacionalnosti«, broj stranih državljana u svoj Italiji kretao se, prema CENSIS-u, između 290.000 i 410.000.²⁹

Procjena CENSIS-a bila je umjerena i nije dostigla ni donju granicu kasnijih procjena broja *radnika* među stranim državljanima u Italiji. Sindikalni izvori govorili su o 500.000 radnika migranata iz inozemstva, a krajem sedamdesetih godina gornja se granica pomakla čak na 800.000.³⁰ Ova gornja granica radnika zaista bi mogla odgovarati milijunskom broju stranih državljana, koji je iznio talijanski podsekretar za unutrašnje poslove u travnju 1985.³¹ Treba reći, međutim, da su se neki stručnjaci držali opreznijih razmjera. Tako je jedan znanstvenik, analizirajući dostupne demografske pokazatelje, procijenio da je ukupan broj stranaca između 523.000 i 725.000.³²

Poteškoće koje se pojavljuju već pri određivanju ukupnog broja stranih državljana i radnika u Italiji postaju još veće kada im treba odrediti strukturu po zem-

²⁸ Ministero degli Affari Esteri, Aspetti e problemi dell'emigrazione italiana all'estero nel 1983, Roma, 1985, str. 46.

²⁹ CENSIS, I lavoratori stranieri in Italia, Istituto poligrafico e zecca dello stato, Roma, 1979, str. 110.

³⁰ Palavršić, *op cit.*, str. 7, Tomislav Šegota: Geografija Južne Evrope — Italija, Španjolska, Portugal, Školska knjiga, Zagreb, str. 133.

³¹ U novinama *Stampa Sera* (22. travnja 1985), podsekretar Costa izjavio je da pored 499.760 stranaca s dozvolom boravka u Italiji godine 1985. ima još oko 800.000 »ilegalnih« migranata. Vidi: Gianfausto Rosoli: «Aspetti giuridici dell'emigrazione straniera in Italia», *Dossier Europa emigrazione*, 9, Roma, 1985, str. 11. Sekretar konfederacije sindikata CISL, Franco Rentivogli, također je govorio o 800.000 ilegalno zaposlenih stranaca; vidi: *Corrispondenza Italia*, glasnik INAS/CISL, Roma, 16. 02. 1986, str. 4.

³² Marcello Natale: «Fonti e metodi di rilevazione della popolazione straniera in Italia. Contributi del dibattito in corso e nuovi elementi conoscitivi», *Stud emigrazione*, 82/83, Roma, 1986, str. 213.

ljama (ili području) porijekla. I u ovom pogledu službene statistike vrlo su parcijalni i dvojbeni pokazatelji. Za Marokance, primjerice, registri Ministarstva unutrašnjih poslova zabilježili su tek nekoliko stotina sredinom sedamdesetih godina. S druge strane, marokanski su sindikati tada tvrdili da ima oko 30.000 Marokanaca na radu u Italiji.³³ Procjene o strukturi porijekla migranata obično ističu da osim za nekoliko desetaka tisuća osoba iz industrijskih zemalja Evrope i Amerike, i još oko 100.000 iz Evropskog Sredozemlja, ostatak otpada na migrante iz mnogih zemalja disperziranih po Africi i Aziji (pored triju zemalja Magreba, najčešće se spominju Capoverdski otoci i Filipini). Osim toga, u skladu s tendencijom »pretakanja« bivših kolonija u nekadašnje »metropole«, koja je obilježavala imigracijske perspektive osobito Francuske i Velike Britanije, migracija iz Libije, Etiopije (Eritreje) i Somalije prilično je jaka u talijanskom kontekstu.

U odnosu na broj jugoslavenskih migranata u Italiji, već se preko deset godina čuje mišljenje da ih ima između 20.000 i 40.000.³⁴ Uključivši skupine pograničnih migranata, jedan osvrt pomaknuo je gornju granicu na 50.000.³⁵ Ipak, jugoslavenski migranti prilično su koncentrirani na području Furlanije-Juljske krajine. Brojku od 15.000 na tom području dali su pokrajinski sindikati.³⁶ Jedno istraživanje, koje je proveo Ekonomski institut Sveučilišta u Trstu 1980/1981, procjenio je broj jugoslavenskih radnika u Furlaniji-Juljskoj krajini između 7.500 i 9.150. Od tih ljudi, 100—150 nalazili su se u provinciji Pordenone, 1.000 — 1.500 u Gorici, 3.000 — 3.500 u Udinama i 3.400 — 4.000 u tršćanskoj provinciji. U Trstu, prema tome, Jugoslaveni su činili tada 4% zaposlenog stanovništva.³⁷ U najnovijoj analizi, međutim, kaže se da je broj jugoslavenskih radnika u čitavoj Furlaniji-Juljskoj krajini pao na 5.000.³⁸ Nismo još sigurni je li došlo do eventualnog pomicanja jugoslavenske migracije prema drugim, unutrašnjim dijelovima Italije, mada su nam poznate koncentracije Jugoslavena u dijelovima Veneta i na području Milana.

Prostornu koncentraciju pojedinih skupina stranaca u Italiji treba povezati s njihovom privrednosektorskom strukturom. Znamo, naime, da su Tunizani zaposleni pretežno u ribarstvu i u poljoprivredi na Siciliji. Jugoslaveni su uglavnom angažirani u građevinarstvu, rudarstvu, drvodjelstvu i u nekim uslužnim djelatnostima (kućna pripomoć, ugostiteljstvo, prijevoz i istovar robe) u Juljskoj krajini. Takva geografska rasprostranjenost logična je s obzirom na fizičku blizinu područja porijekla i zapošljavanja radnika migranata. Uostalom, poljoprivredni i građevinski radovi sezonske su naravi, i to znači da su migranti iz bližih područja u prednosti. Oni mogu brže doći do posla i lakše se vratiti kući kada se godišnji rad dovrši.³⁹ Sasvim je drugi slučaj s Turcima i Egipćanima u Emiliji — Romagni,

³³ OECD/CENSIS, *op. cit.*, str. 20.

³⁴ Baučić u radu »Radnici u inozemstvu prema Popisu stanovništva Jugoslavije 1971. godine« (Radovi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, 1973, str. 106) prenio je taj podatak iz članka: M. Čakić: »Značajno zapošljavanje »na crno«, YU *novosti*, broj 151, 14. 09. 1972, str. 4, 5. Isti broj od 20.000—40.000 spominje se u: CENSIS, *op. cit.*, str. 110, i Šegota, *op. cit.*, str. 134.

³⁵ Franco Pittau: »Il fenomeno del frontalierato. Considerazioni economico-statistiche e socio-giuridiche«, *Affari sociali internazionali*, 4, 1982, str. 111.

³⁶ Nodari i Donato, *op. cit.*, str. 238.

³⁷ Fabio Neri: »Le condizioni di vita dei lavoratori di recente immigrazione del Friuli—Venezia—Giulia e delle loro famiglie e le implicazioni sul fabbisogno dei servizi sociali«, *Affari sociali internazionali*, 1, 1983, str. 157.

³⁸ Fabio Neri, Silvio Orvati: »La presenza straniera in Friuli—Venezia—Giulia«, *Studi emigrazione*, 82/83, 1986, str. 388.

³⁹ Treba reći da je jugoslavenska radna migracija u Italiju u novije vrijeme prerasla »pogranične« razmjere i zahvatila udaljenije krajeve Jugoslavije. Pokazatelji iz Popisa stanovništva Jugoslavije 1981. govore o velikom udjelu migranata iz uže Srbije među Jugoslavenima na radu u Italiji. Taj je popis zabilježio svega 7.205 Jugoslavena u Italiji, a od toga 5.958 radnika. Ipak, među njima 2.875 bili su iz uže Srbije (od toga 2.457 radnika!), 1.795 iz SR Hrvatske (1.435 radnika) i 1.476 iz SR Slovenije (1.319 radnika). U već spomenutom istraživanju Ekonomskog instituta u Trstu, 63% jugoslavena — ispitanih (N = 412) bili su porijeklom iz dviju općina uže Srbije, tj. iz Požarevca i Velikog Gradišta. Istraživači su pretpostavljali da se radi o lančanoj migraciji koju potiče mreža prijatelja i rodbine. Smatrali su da i lingvistički momenti igraju ulogu jer većina migranata iz Srbije pripada vlaškoj etničkoj zajednici i zato poznaje romanski govor (vidi: Neri, *op. cit.*, str. 158).

koji su zaposleni u manjim talionicama i ljevaonicama tamošnje industrije keramike, ili pak sa poljskim migrantima u piemontskim rudnicima. Turistička privreda, osobito razvijena u alpskim i primorskim krajevima Sjeverne i Središnje Italije, te u povijesnim gradovima Toscare i u Rimu, omogućila je gotovo svim skupinama stranih radnika da se zaposle u hoteljerstvu i ugostiteljstvu. U sličnom kontekstu, Marokanci su prihvatili uličnu prodaju tzv. »izvornih rukotvorina«.40 Pretežno u većim gradovima, ženska radna snaga iz Somalije, Filipina, Mauricija i sa Capoverdskih i Sejšelskih otoka zapošljava se u imućnijim talijanskim domaćinstvima. U sveučilišnim gradovima (Perugia, Bologna, Firenza i sl.) strani se studenti često zapošljavaju u trgovini, turizmu i u uslužnim djelatnostima. U ovom slučaju radi se obično o privrednim poslovima: pranju posuđa, utovaru i istovaru robe, kopanju zemlje, flaširanju vina, a ima ih i kao noćnih čuvara u tvornicama.41

Sažeto rečeno, disperzija je velika s obzirom na broj pojedinih zemalja porijekla stranih radnika, broj djelatnosti koje obavljaju, kao i u pogledu njihove geografske rasprostranjenosti u Italiji. Ipak, određena prostorna koncentracija stranaca postoji u Središnjoj Italiji (u kojoj je mala privreda i obrtnička proizvodnja jako razvijena), u gradovima Toscare, u Milanu i Rimu, a osobito u pograničnim predjelima. U Južnoj Italiji, čini se, apsolutni i relativni broj stranaca nije velik. Treba, doduše, ukazati na razmjerno važnu koncentraciju u glavnom gradu Abruzzza, Pescari, središtu proizvodnje keramike, lokalne kemijske, prehrambene i tekstilne industrije, te brodogradnje i ribarstva.

Slika 1 prikazuje udio stranih rezidenata u stanovništvu talijanskih provincija prema popisu 1981. Najveće relativne koncentracije nalaze se u pograničnim provincijama Bolzano (9,5%), Trst (8,2%) i Imperia (8,0%), a zatim u provincijama Pistoia (7,9%), Milano i Pescara (7,3%), Rim (7,1%), Firenze (6,6%) i Bologna (6,3%). Mada ova slika ne uključuje strance s privremenim dozvolama boravka (među kojima ima mnogo »turista« obuhvaćenih popisom), te ne govori o stranim radnicima nego općenito o strancima, ona nam ipak daje okvirni pokazatelj o mogućoj prostornoj koncentraciji legalno (i ilegalno!) zaposlenih stranaca u Italiji. Gdje ima stranaca, ima i stranih radnika. Čini se, međutim, da je raskorak najveći na području Sicilije, i to osobito u provinciji Trapani. Unatoč tome, bitno je primijetiti da je u Italiji popisom 1981. registrirano 210.937 stranih rezidenata i 109.841 privremeno prisutan stranac. To nije mnogo s obzirom na procjene stanja koje smo već iznijeli, ali je svakako znatno više nego u svim dosadašnjim popisima stanovništva ove zemlje.

Na kraju ovog »kvantitativnog« dijela teksta mogli bismo dodati još neke zanimljive podatke vezane za imigraciju stranaca u Italiju. Naime, broj pritvorenih stranaca u Italiji porastao je od 1.238 godine 1969. na 11.433 godine 1984.42 U 1984. bilo je deportirano ili prognano iz Italije 13.645 stranih državljanina, 18.645 bilo je prijavljeno za krivičnu odgovornost, a 4.168 kažnjjenika stranog državljanstva činili su 10% zatvorske populacije Italije!43 U toj istoj godini broj pritvorenih stranih maloljetnika iznosio je 810, a osumnjičenih 1.064.44

40 Marokanskih prodavača ima u svoj Italiji. Oni, primjerice, čine najveću i najkonzistentniju skupinu stranih radnika u Apuliji, a ta pokrajina nije osobito značajna za imigraciju. Vidi istraživanje: Luigi Di Comite: Giovanni Ancona, Angelo Dell'Atti, »L'immigrazione straniera in Puglia«, *Affari sociali internazionali*, 3, 1985, str. 166, 167, 181.

41 Antonio Cortese: »Gli studenti stranieri in Italia«, *Affari sociali internazionali*, 3, 1982, str. 50.

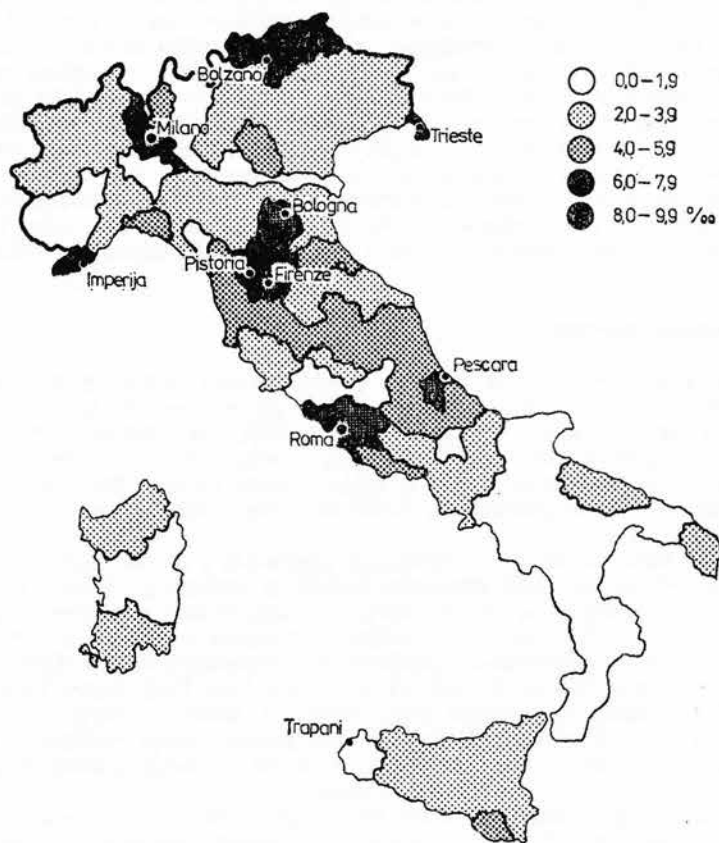
42 Ugo Pasquino: »Tentativo di determinazione dei comportamenti differenziali attraverso indagini correnti: il caso della criminalità«, *Studi emigrazione*, 82/83, Roma, 1986, str. 246. Autor se koristi podacima iz publikacije: ISTAT, *Annuari di statistiche giudiziarie*.

43 Franco Pittau: »Cittadini stranieri, criminalità ed esecuzione penale«, *Dossier Europa emigrazione*, 11, Roma, 1985, str. 14.

44 Franco Marozza: »Possibilità teoriche di coordinamento informatico delle fonti di informazione sulla presenza degli stranieri in Italia: il linkage dei vari archivi«, *Studi emigrazione*, 82/83, 1986, str. 288, 289. Među pritvorenim stranim maloljetnicima bilo je 708 (87,4%) Jugoslavena, od toga 676 bez stalnog boravišta. Među osumnjičenim maloljetnicima stranog državljanstva, 830 bili su osumnjičeni za krađu.

Slika 1

Udio stranih rezidenata u stanovništvu talijanskih provincija (25. 10. 1981)

Izvor: Istituto Centrale di Statistica, XII Censimento della popolazione.

Sjetit ćemo se da je rad stranaca (ne samo u Italiji) u pravilu naporan, nestalan i slabo plaćen i društvo ga imigracije ne smatra vrijednim. Rad u rudnicima, poljoprivredi i građevinarstvu ulazi u prvu kategoriju, a čišćenje ulica i odvoz gradskog smeća u drugu. Posao kućne pomagačice naporan je i manje cijenjen.⁴⁵ Kategorije se često poklapaju. Izvan ovog okvira, međutim, nalaze se mnoge, ponekad vrlo unosne kriminalne djelatnosti — od prostitucije do krijumčarenja

⁴⁵ O primanjima stranaca u Italiji imamo tek neke indicacije. Istraživanje među eritrejskim migrantima u Rimu (1980), među kojima su kućne pomagačice bile najbrojnije, otkrilo je da 70% zarađuje između 200.000 i 300.000 lira mjesečno (Capalbo, *op. cit.*, str. 68). Situacija se činila znatno boljom za Jugoslavena u Furlaniji — Julijskoj krajini. Prosječni mjesečni prihod (1980/1981) 412 ispitana Jugoslavena iznosio je čak 708.000 lira (Neri, *op. cit.*, str. 173). Disperzija u primanjima, doduše, inače je prilično velika. Tako je istraživanje u Apuliji utvrdilo da 439 ispitanih stranaca zarađuje prosječno 630.000 lira na mjesec, ali da 42,6% ne prima više od 400.000 lira (Di Comite *et alii*, *op. cit.*, str. 186).

i preprodaje droge. Ali čak i u tome stranci su zbog višestране ilegalnosti boravka, rada pa i samog kriminaliteta podvrgnuti izrabljivanju domaćih »poslodavaca« i posrednika.

Ilegalnost i bijeg od mogućnosti deportacije može također biti i povod ulaska u kriminal, ili se pak neke protuzakonske djelatnosti mogu prihvatiti kao najbrži način da se zaradi dovoljno za kakav-takav »pristojan« životni standard. Primjer što ćemo ga iznijeti dosta je indikativan: »Joseph, crnkinja sa Capoverdskih otoka, zarađuje 10.000 lira na tjedan radeći dnevno 15 sati u jednoj milanskoj obitelji. Za Josephu to je dovoljno, ali za njezinu sestru Mariju, koja je također došla u Italiju nakana da radi kao kućna pomagačica, očito nije. Nakon nekoliko mjeseci Marija je ostavila za sobom prljave parkete i posude, te stigla na pločnik gdje je zarađivala 10.000 za par minuta umjesto na kraju vrlo dugog tjedna.«⁴⁶ Pedesetih godina, dok su ostaci fašističkih zakona protiv urbanizacije još uvijek sprečavali unutrašnju (sic!) migraciju, vrlo slično ponašale su se i neke Talijanke, koje su se iz siromašnih dijelova Veneta i s Juga *illegalno* doselile u Milano.⁴⁷

Odgovori društva prihvata

Reagiranj u talijanskom društvu na priljev stranih radnika bila su višestрана. U početku, društvo se nije moglo naviknuti na pomisao da bi Italija bila pogodna zemlja za imigraciju. Takva mogućnost činila se gotovo »patološka«, ili u najmanju ruku »pretjerana«. Kako može jedna zemlja iz koje vlastito stanovništvo masovno emigrira istovremeno uvoziti stranu radnu snagu? Zar nije nezaposlenost jedan od najvažnijih problema u Italiji? Uostalom, ako ima posla i za strance, zašto ljudi emigriraju?

Talijani su smatrali da im je domovina siromašna i da, za razliku od razvijenijih zemalja Evrope, ne pruža strancima prilike za imigraciju. Strukturni razlozi koji su uzrokovali imigraciju bili su manje poznati. Podaci o privrednom razvoju Italije, o njezinu ulasku u skupinu najbogatijih zemalja svijeta, nisu bili dovoljno dojmivi da izbrišu tradicionalna shvaćanja o »siromašnoj Italiji«. Stoljetna *emigracijska* perspektiva bila je duboko usađena u svijest ljudi. Osim toga, Talijani su uspoređivali razinu razvijenosti svoje zemlje s jačim industrijskim zemljama Zapadne i Središnje Evrope. Ipak, kad je »tih porast« broja zaposlenih stranaca prešao nekoliko stotina tisuća, postalo je jasno da se Italija pretvorila u imigracijsku zemlju i da će to još više biti u budućnosti.⁴⁸

Strani radnici funkcionalno su se integrirali u talijansku privredu, mada u velikoj mjeri kao »marginalci«, a talijansko društvo, desetljećima zaokupljeno vlastitim razvojnim »pitanjima«, moralo je time postati »internacionalnije«. Da bi se odgovarajuća pažnja napokon posvetila položaju stranaca u Italiji, znanstveni i drugi krugovi, marksističkog ili čak humanitarno-katoličkog uvjerenja, pokrenuli su raspravu sa sindikatima, političkim strankama i vladom. Govorilo se o jedinstvenoj strategiji radničke klase,⁴⁹ o regularizaciji radnoga i boravišnog statusa ilegalnih migranata u Italiji,⁵⁰ o potrebi da talijansko društvo, s obzirom na vlastito

⁴⁶ Guama, *op. cit.*, str. 1630 iz: Annabella, 47, 1973.

⁴⁷ Metodom sakupljanja životnih priča, ova i srodne teme vezane za poslijeratnu urbanizaciju Milana, vrlo je plastično prikazana u radu: Franco Alasia i Danilo Montaldi: Milano, Corea — Inchiesta sugli immigrati, Milano, Feltrinelli, 1960.

⁴⁸ U novinama *La Repubblica* (24. studenoga 1985), Costa, već spomenuti podsekretar za unutrašnje poslove, dao je vrlo zanimljivu procjenu da će se oko četiri milijuna »ilegalnih« (sic!) stranih migranata nalaziti u Italiji već do 2000. godine. Vid: Graziano Tassello: »Una proposta di legge«, *Dossier europa emigrazione*, 12, Roma, 1985, str. 3.

⁴⁹ Erasmo Boiardi: »I lavoratori stranieri in Italia: una realtà nuova e contraddittoria con la quale dobbiamo confrontarci«, *Emigrazione*, FILEF, 11, Roma, 1979, str. 6.

⁵⁰ Frittella, *op. cit.*, str. 3; »Affrettare i tempi per nuove leggi sull'immigrazione«, *Emigrazione*, FILEF, 11, Roma, 1979, str. 7; Graziano Tassello: »Stranieri clandestini: foglia di via o sanatoria«, *Dossier Europa emigrazione*, 1, Roma, 1982.

emigracijsko iskustvo, prihvati i štiti imigrante.⁵¹ Ali »internacionalizacija domaćeg terena« donijela je neminovne sukobe. Bez obzira na činjenicu da strani radnici uglavnom nisu konkurirali domaćima, preuzimajući poslove koje nitko zapravo nije htio, veći broj *vidljivih* afričkih i azijskih migranata, u sociopsihološkoj klimi »krize«,⁵² pogodovao je porastu oblika ksenofobijskog i rasističkog otpora.

Još je u listopadu 1975. došlo do histerične i nasilne hajke na tuniške radnike u Mazari del Vallo. Bila je to reakcija na tragični incident kad je patrolni čamac Tuniške republike otvorio vatru na mazaresku ribaricu Gimu, ubivši jednog mladog mornara.⁵³ Mada su vlasnici ribarske flote prije vršili pritiske u prilog zapošljavanju Tunizana, ovaj incident stvorio je ksenofopsku atmosferu u zapadnoj Siciliji koja je donekle usporila razvoj tuniške imigracije prema Trapaniju.⁵⁴ Rekli smo, uostalom, da se migracija iz zemalja Magreba proširila na druge provincije Sicilije.

Industrijalci u drugim dijelovima Italije imali su karakteristično gledanje na priljev radnosposobnih stranaca. Predsjednik FIAT-a, Gianni Agnelli, svojevremeno je dao intervju jednim zapadnonjemačkim novinama u kojemu je poželio biti u položaju svojih kolega u SR Njemačkoj, koji su godine i godine zapošljavali strance kako bi uskladili obujam radne snage s konjunkturnim fluktuacijama. »U slučaju recesije«, rekao je Agnelli, »mogao bih ih poslati kući, kako to rade njemački menedžeri.«⁵⁵ Razmjerno jak položaj domaćeg radništva, izboren još za vrijeme »vruće jeseni« 1969, stvarao je poteškoće talijanskim industrijalcima najviše kada bi recesija ugrožavala akumulaciju kapitala. Je li upravo zbog toga Agnelli poželio uvježbanu njemačku »konjunkturpuffersku« strategiju zapošljavanja stranaca u kapitalističkoj privredi?

Nezaštićenost stranaca osnovni je preduvjet za primjenjivanje »konjunkturpufferske« strategije. Stranci moraju biti u takvu podređenom položaju da se mogu ili zaposliti ili pak »poslati kući«. Mada ova shema nije potpuno uspjela ni u razvijenijim evropskim zemljama, u Italiji je, zbog sve većeg priljeva (ilegalnih) radnika migranata potakla angažirane rasprave.

Prema mišljenju Emilija Reynerija, talijanski industrijalci griješe ako misle da će »konjunkturpufferska« strategija uspjeti u talijanskom društvenom kontekstu: »Da bi uvoz radne snage koristio procesu akumulacije kapitala treba da postoje radnički i sindikalni pokreti srednjoevropskog tipa, tj. etnocentrične ako ne i rasističke naravi, koji u biti prepuštaju strane radnike najžešćem izrabljivanju poslodavaca. Ovo sigurno nije slučaj u Italiji, ne iz ideoloških razloga (zna se kako su ideologije elastične), već i radi toga što izgleda da je migracijsko iskustvo talijanskog proletarijata i njezinih pobornika predboko usadeno u društvu i ne tako davno proživljeno.«⁵⁶ Reyneri je vjerovao da će talijanski sindikati

⁵¹ Ova potreba bila je nedavno ovako komentirana: »Dobro je, međutim, znati da nije dovoljno ponavljati evanđeoski nevinno, činimo za imigrante to što smo učinili za naše emigrante: kriterij se eventualno treba obrnuti, tj. [treba] činiti za strance to što smo željeli da se čini za naše sugrađane u inozemstvu.« Roberto Magni: »Gli immigrati e il lavoro in Italia«, *Dossier Europa emigrazione*, 12, Roma, 1985, str. 3.

⁵² Ova klima ostaje bez obzira na aktualne razmjene privredne krize.

⁵³ »L'immigrazione araba...« *op. cit.*, str. 198; Piazza, *op. cit.*, str. 91. U vrijeme pisanja ovog rada došlo je do sličnog incidenta u sjevernom Jadranu. Naime, 20. rujna 1986. građeška ribarica Aurora povrijedila je jugoslavensku morskog granicu blizu Pirana. Unatoč pokušajima patrolnog čamca pogranične službe da je nenasilno zaustavi, ribarica se dala u bijeg. Zatim je patrolni čamac otvorio vatru u kojoj je poginuo mladi zapovjednik Aurore, Bruno Zerbin. Incident je izazvao proteste ribara u Furlaniji — Juljskoj krajini i animirao tršćanske neofašiste koji su vandalizirali automobile s jugoslavenskim registracijskim tablicama te u telefonskim ispadima maltretirali službenike Zveze slovenskih društva u Trstu (za lokalni opis vidi: *Primorski dnevnik*, Trst, 20. 11., 21. 11., 22. 11. 1986). Nije nam poznato je li došlo do reakcija protiv jugoslavenskih radnika migranata u Furlaniji — Juljskoj krajini.

⁵⁴ Vidi: Rovelli, *op. cit.*, str. 498, 499.

⁵⁵ Palavršić, *op. cit.*, str. 7.

⁵⁶ Reyneri, *op. cit.*, str. 121.

i politička ljevica ili općenito negirati mogućnost imigracije, ili će usvojiti neku politiku izjednačavanja pravnih i socijalnih položaja stranih i domaćih radnika.⁵⁷

Iako je za pretpostaviti da će emigracijsko iskustvo Talijana djelovati na prihvat stranih radnika, ne treba bez rezerve računati na moment suosjećanja. Prije su sindikati zemalja imigracije često iskazivali otvorene ili prikrivene protuimigracijske stavove. U novom talijanskom kontekstu takvih stavova još nema, iako je možda prerano zaključiti da ih ubuduće neće biti. Osim toga, za razliku od, primjerice, američkih i mnogih zapadnoevropskih sindikata, talijanski su sindikati više politički orijentirani, što znači da je manja mogućnost da problematiku sagledaju jednodimenzijski s aspekta konkurencije na tržištu radne snage.⁵⁸ S time u vezi, kada je komunistički orijentiran sindikat CGIL raspravljao o potrebi otvaranja ureda za zapošljavanje stranaca u Rimu, pokrajinski sekretar za Lazio, Santino Picchetti, rekao je: »Kada smo potakli donošenje prijedloga koji bi vratio ljudsko dostojanstvo ovim strancima, pokušali smo napustiti predrasude i bojazni da se hvatamo ukoštac s problemom sve većeg broja nezaposlenih mladih i žena koji ne uspijevaju naći posao. Naši su zaključci, dakle, da nam je dužnost postupiti na ravnoj nozi s emigrantima iz zemalja u razvoju i da uspjeti u njihovu zapošljavanju ne znači oduzeti od nezaposlenih još jedno radno mjesto.«⁵⁹

Jedno je ipak jasno: sindikati su nemoćni u pogledu pitanja imigranata u Italiji sve dok se stranci zapošljavaju u najvećoj mjeri »na crno«. Stoga su općenito podržali dosadašnje akcije da se status stranih radnika u Italiji legalizira. Ipak, bez obzira što su se stranci pretežno zaposlili u »neprivlačnim« granama privrede, pa time ispravili strukturalne nestašice radne snage, ilegalnost njihova rada — razlog njegove »jeftinoće« — bila im je komparativna prednost s gledišta poslodavaca. Zato je postojala stvarna opasnost da bi im poslodavci podijelili otkaze kada bi eventualna legalizacija podigla troškove njihova zapošljavanja. Dakle, prema pisanju jednoga sindikalnog glasila: strani bi radnik tako prešao iz ilegalnosti u nezaposlenost i nakon godinâ i godina rada u Italiji, u nemogućnosti da se vrati u svoju zemlju, on bi morao živjeti od javne pomoći.⁶⁰

Iako je još mnogo nerazjašnjenih dilema, talijanski su se sindikati ipak postavili na stranu zaštite radničkih i ljudskih prava stranaca. Mada je broj stranih radnika i (uzdržanih) članova njihovih obitelji bio u porastu, smatralo se da talijansko društvo neće slijediti prijašnji »gastarbeiterski« model koji je bio poznat u SR Njemačkoj i u drugim evropskim zemljama (npr. u Nizozemskoj i Danskoj). Međutim, kao i u tim zemljama, ideja da Italija bude »useljenička« zemlja nije se činila vjerojatnom. S druge strane, postojalo je mišljenje da će talijanski industrijalci napustiti bilo koju pomisao o sustavnom uključivanju stranih radnika u tvornice, jer će se više isplatiti slati kapital u manje razvijena područja svijeta. »Može se reći da su investicije FIAT-a u Brazilu, primjerice, zamjena za imigraciju tisuća Sjevernoafrikanaca u Torino...«⁶¹ No, u svakoj ekonomiji, doduše, postoje mnoge proizvodne i uslužne djelatnosti koje se ne mogu »riješiti« izvozom kapitala.

⁵⁷ Reynery, *op. cit.*, str. 122.

⁵⁸ Ovaj »politički« pristup po svoj prilici polazi od Gramscijeve kritike uloge sindikata po kojoj »Sindikalizam nije ništa drugo do jedna forma kapitalističkog društva. Ono organizira radnike ne kao proizvođače nego kao prodavače robe radne snage« (Scritti politici, II, Riuniti, Roma, 1978, str. 49). No, talijanski su sindikati već u »vrućoj jeseni« 1969. nadišli tu ograničenu »trgovačku« ulogu. Stoga je vjerojatno da sindikati pristupaju problemu imigracije drukčije nego što su to činili »reformistički« zapadnoevropski »ekvivalenti«. Iako su se pojavili protesti sindikata rimskih kućnih pomagačica da im Afrikanke »obaraju cijene« (Palavršić, *op. cit.* str. 7), ovo možemo smatrati »patološkom« pojavom koja odražava položaj ovih žena u radničkoj klasi. U Furlaniji — Julijskoj krajini, lokalni sindikati ostali su indiferentni prema zapošljavanju nekoliko tisuća Jugoslavena u raznim privrednim djelatnostima. Mogućnost konkurencije nije se uopće razmatrala, i to pored statističke nezaposlenosti domaćih radnika u toj pokrajini (Nodari i Donato, *op. cit.*, str. 238).

⁵⁹ »Un ufficio di collocamento per i lavoratori stranieri«, *Emigrazione*, FILEF, 2, Roma, 1980, str. 45.

⁶⁰ *Corrispondenza Italia*, glasnik INAS/CISL, 154, Roma, 16. 02. 1986, str. 5.

⁶¹ Reynery, *op. cit.*, str. 122.

Treba na ovom mjestu spomenuti da je i katolička crkva, odnosno da su katolički sindikati, udruženja i druge ustanove, posvetili stanovitu pažnju pitanjima stranaca u Italiji. U talijanskom kontekstu Crkva je, osim toga, tradicionalno imala šira internacionalistička gledišta nego u drugim zemljama, posebno s obzirom na stanje u »pograničnim katoličkim« zemljama (npr. u Irskoj, Poljskoj, pa i u Hrvatskoj). A to je djelovalo na njezin odnos prema imigrantima. Katoličke su ustanove apelirale za human »kršćanski« pristup problemu migranata iz siromašnih zemalja, i to bez obzira na vjerske razlike.

Iako se ponekad čini da blagonaklon stav prema muslimanima i drugim »inojercima« iz Afrike i Azije krije u sebi određenu dozu »univerzalnoga katoličkog« misionarstva, s druge strane mora se priznati da je katolička crkva u Italiji kadra utjecati na odnos mnogih vjernika prema strancima. Nekim katolički utemeljenim ustanovama, poput Centra za istraživanje migracija u Rimu (Centro Studi Emigrazione), pripada dodatna zasluga za objektivno znanstveno prikazivanje problematike imigracije.

Na kraju, moramo se vratiti ozbiljnom problemu rasističke reakcije dijela talijanskog društva na prisutnost imigranata. Naime, mnogi se stranci u Italiji fizički razlikuju od domaćeg stanovništva i zato mogu postati lake žrtve rasista ili pak potaknuti porast rasnih predrasuda. Stranci su inače vrlo pogodni da budu »grešni jarci«. Kao što smo vidjeli, to se već dogodilo Tunižanima u Mazaru del Vallo, a oni se zapravo po fizionomiji tek malo razlikuju od indigenih Sicilijanaca.

Talijansko društvo, međutim, nije dosad imalo dužih rasističkih tradicija. Apstrahiramo li kolonizatorske racionalizacije i fašističke anomalije,⁶² seljačke i radničke mase nisu ni približno tako jako izražavale rasne predrasude kao što su to činili dijelovi američkoga, srednjoevropskog i drugih društava. No, priljev stranaca smeđe ili crne kože u »bijelu« Italiju može potaknuti neke marginalizirane skupine domaćeg stanovništva da iskažu svoju nemoć ne samo u pasivnim rasnim predrasadama, ili prigodom povremenih incidenata, nego i u iracionalnom teroru nad Afrikancima i Azijcima. Nažalost, ne radi se uopće o pukoj pretpostavci. Prije nekoliko godina, primjerice, četiri rasista spalili su jednog Somalijanca na rimskom trgu Navona.⁶³

Okrutna fizička zlostavljanja i ubojstva moraju se nužno smatrati iznimkama. Sasvim je drugo kada visokotiražni listovi neodgovorno objavljuju članke koji prikazuju problematiku stranaca isključivo u negativnom ruhu. Jedna kritika skrenula je pažnju na tekst iz novina *Il Tempo* (7. siječnja 1981) koji je glasio: »... Malo koji sudac primjenjuje odredbe o protjerivanju. A ovi ljudi uvijek će se naći po kućama, uvijek spremni ukrasti iz torbice, pljačkati, ili prodavati drogu.«⁶⁴ Kada bi se govorilo o teškim životnim uvjetima ilegalnih migranata u Italiji i o njihovu mjestu u talijanskoj privredi, možda bi se ovaj tekst donekle mogao i shvatiti. Ovako, međutim, iznesene *poluistine* pothranjuju rasističke stavove.

Neodgovorno i polovično prikazivanje problematike imigranata djelovalo je na postupak službenih organa prema nekim stranim državljanima. U drugoj polovini sedamdesetih godina, strani su studenti protestirali da im policija, pri izdavanju boravišnih dozvola, prijeti kako će ih »protjerati iz Italije«.⁶⁵ S porastom

⁶² Paul Baran i Paul Sweezy tumačili su da »Rasna predrasuda... svoje porijeklo ima u potrebi evropskih osvajača šesnaestog stoljeća da racionaliziraju i opravdaju pljačku, porobljavanje i stalnu eksploataciju svojih obojenih žrtava u cijelom svijetu« ([Monopolni kapital, Zagreb, Stvarnost, 1978, str. 230]. Čini se zanimljivim da »Mussolini nije mnogo razmišljao o rasnim problemima sve do osvojenja Etiopije, ali je u [fašističkoj] politici već postojala tendencija prema nekoj vrsti apartheida« (Denis Mack Smith, Mussolinijevo Rimsko carstvo, Zagreb, Globus, 1980, str. 110).

⁶³ Palavrić, *op. cit.*, str. 7.

⁶⁴ M. Laura Vannicelli: »Stampa Italiana e immigrati«, *Dossier Europa emigrazione*, 4, Roma, 1981, str. 6.

⁶⁵ UCSEI (Ufficio centrale studenti esteri in Italia), »Le discriminazioni contro gli studenti esteri in Italia«, *Dossier Europa emigrazione*, 4/5, Roma, 1977, str. 20.

svjetskog terorizma, odnos prema stranim državljanima postao je napetiji. Stranci su se zbog toga počeli međusobno povezivati i kolektivno protestirati. Tako su Udruženja stranaca u Italiji, potkraj prošle godine, sastavila otvorena pisma vladi, tisku i »talijanskom javnom mnijenju« u kojemu se, pored ostalih primjedbi, kritizira pseudoliteratura koja prikazuje stranca kao potencijalnog delinkventa i bombaša, »kao terorista u zasjedi«. »Nakon dva uzastopna atentata dinamičnom izvršena u Rimu... i afere Achille Lauro, klima je postala još teža i dovoljno je biti državljanin bilo koje zemlje u razvoju da se netko nađe pod vizicom istražitelja« tvrdi to pismo.⁶⁶ Pismo su sastavili državljani Alžira, Capo Verda, Kolumbije, Eritreje (sic!), Grčke, Filipina, Irana, Maroka, Perua, Tunisa i Sri Lanke.

Završna razmatranja

Naše znanje o suvremenoj imigracijskoj perspektivi Italije, mada mnogo veće nego prije deset godina, još je uvijek fragmentarno i zato daje povoda raznovrsnim tumačenjima. Znamo, međutim, da se radnici migranti najčešće nalaze na poslovima koje domaća radna snaga izbjegava. Smatra se da je do te »strukturalne« pojave došlo unatoč statističke prisutnosti nezaposlenih Talijana. S druge strane, nezaposlenost se posljednjih godina svela na problem mladih u potrazi za prvim namještenjem, a kod njih su veći stupanj obrazovanosti i mogućnosti privremenih prihoda, rodbinske i javne pomoći, povećali profesionalna iščekivanja. Zato je Claudio Calvaruso ponudio nov model »bastardnih/lažnih« migracija (*migrazioni spurie*) koje se javljaju ne radi potrebe akumuliranja bogatstva (čitaj: kapitala) u zemlji zaposlenja, nego da kompenziraju poremećaje na domaćem tržištu radne snage. Radi se, dakle, o imigraciji »sa ciljem koji je proturječno usmjeren k sprečavanju mogućih područja konfliktuoznosti i društvene napetosti unutar tržišta radne snage.«⁶⁷

Teza o »bastardnim« migracijama sadrži dio istine gotovo svakoga migracijskog toka. Ipak, ne može se tvrditi da nova imigracija u Italiji ne djeluje na akumulaciju kapitala! Uostalom, ako strani radnici pospješuju funkcioniranje tržišta radne snage, zar to *ne djeluje* na akumulaciju kapitala? A što je onda *profit* koji poslodavci prisvajaju zbog nižih nadnica i od neplaćenih socijalnih davanja za ilegalno zaposlene strane radnike?

Smatramo da je nemoguće tumačiti problematiku zapošljavanja stranaca u Italiji pozivajući se samo na poremećaje na domaćem tržištu radne snage. Nije riječ zapravo ni o »poremećajima« nego o zakonitim tendencijama koje se zbivaju u gotovo svim industrijaliziranim društvima Zapada. Stoga nam je zanimljivo mišljenje Enrica Vercellinija o trećem ciklusu migracijskih tokova, u kojemu je nova imigracija uvjetovana organiziranim tržištem paralelne i konkurentne radne snage. »Postoji nemali broj prikrivenih agencija za namještenje, za najam i podnajam [radne snage], toliki privatni interesi pojedinaca i grupa, i pored podlog izrabljivanja radnika i državljana drugih nacionalnosti, bez osnovnih prava, nametnutog pod prijetnjom kažnjavanja i izгона.«⁶⁸ Takva situacija, dakako, nije tipična samo za Italiju. Ona se razvila i u »starijim« imigracijskim zemljama Evrope.⁶⁹

⁶⁶ »Lettera aperta delle Associazioni straniere in Italia, alle autorità, alla stampa e alla opinione pubblica italiana«, pismo je bilo sastavljeno na plenarnoj sjednici Udruženja stranaca u Italiji, 22. 10. 1985: preuzeli smo tekst iz: *Dossier Europa emigrazione*, 11, Roma, 1985, str. 16.

⁶⁷ Claudio Calvaruso: »Le migrazioni spurie«, *Affari sociali internazionali*, 2, 1981, str. 143.

⁶⁸ Enrico Vercellino: »I nodi dell'emigrazione e dei nuovi spostamenti di manodopera al pettine del mercato del lavoro e dello sviluppo economico (Il terzo ciclo italiano dei flussi migratori, le sue caratteristiche ed implicazioni)«, *Affari sociali internazionali*, 1, 1981, str. 48.

⁶⁹ Françoise Pinot opisala je sličnu situaciju na primjeru ilegalne imigracije u Francuskoj (»Strani radnici u klasnoj borbi«, *Rasprave o migracijama*, 16, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, 1975, str. 18). Mnogodimenzionalnu (i osobnu) analizu za SR Njemačku dao je Günter Wallraff u knjizi »Na samom dnu« (Zagreb, Liber, 1986).

Dugogodišnje emigracijsko iskustvo također je djelovalo na stvaranje preduvjeta za imigraciju stranih radnika u Italiju. U ovom smislu može se govoriti o *labour turnoveru*, zamjeni radne snage. U (donedavno) izrazitim emigracijskim područjima, poput Sicilije na Jugu i Furlanije — Julijske krajine na Sjeveru, prekomjerna i često *trajna* emigracija bitno je smanjila obujam i kvalitetu preostale radne snage. To je uzrokovalo »uska grla« čak i u tradicionalnim granama; primjerice u poljoprivredi i u ribarstvu na Siciliji. U Furlaniji — Julijskoj krajini, potreba za vanjskom radnom snagom, inače očita i zbog demografskog starenja, naglo je porasla uslijed pojačane građevinske djelatnosti u razdoblju nakon katastrofalnog potresa iz godine 1976.

Imigracija, međutim, nije mogla slijediti emigraciju da nije došlo do ključnih promjena kako u talijanskom socioekonomskom sistemu, tako i u kontekstu svjetskih migracijskih kretanja. Vodeći računa i o tenzijama na unutrašnjem tržištu radne snage i o razvoju unosnoga (prikrivenog) zapošljavanja ilegalnih migranata, moramo naposljetku ustanoviti još jednu činjenicu. Italija je u *globalu* postala zemlja bogatog društva! S druge strane, migracijski proces zahvatio je šira područja svijeta i pokrenuo tokove iz mnogih zemalja s niskim dohotkom po stanovniku prema Evropi i Americi. Proces se u potpunosti »internacionalizirao«. Stara podjela na tradicionalne »emigracijske« i »imigracijske zemlje« izgubila je mnogo od svoga prijašnjeg značaja. Stotine tisuća Afrikanaca i Azijaca uputili su se »trbuhom za kruhom« u Evropu i općenito prema industrijaliziranim područjima. U tom kontekstu, imigracijski valovi zahvatili su Italiju i neke druge dijelove Evropskog Sredozemlja. »Internacionalizacija« talijanskog »terena« dio je šireg trenda »internacionalizacije« svjetske migracije. Zato se u Italiji pojavljaju migranti iz toliko mnogo raznih zemalja, na toliko raznim poslovima. Moglo bi se sažeto kazati da se radi o »mladom« migracijskom toku koji, u međunarodnom procjepu između razvijenih i manje razvijenih zemalja, »krči put« u Italiju, najčešće mimo zakonске regulative ali u sklopu *moćnosti* zaposlenja.

ASPECTS AND DIMENSIONS OF CONTEMPORARY IMMIGRATION IN ITALY

SUMMARY

The paper deals with foreign immigration in Italy. Besides an introductory text in which transformation of Italy's migration perspective is indicated, key aspects of recent labour immigration in this country are discussed. The central part of the paper first describes the illustrative example of Tunisian migration to Sicily and later comments on the question of clandestine employment and sojourn of many migrants in the Italian context. Some statistical data and estimates are presented that relate to the quantity and structure of the immigrant population in Italy. Attention is finally focused on the receiving country, i.e. on standpoints and reactions of the Italian milieu and some of its institutions vis-à-vis the presence and employment of immigrants.

Immigration of foreign workers to Italy can be interpreted in diverse ways (as an effect of disfunctions on the labour market, as the reflection of a parallel and competitive labour market, as labour turnover due to excessive emigration in the past). This phenomenon in essence however, tells us essentially of an extension (»internationalization«) of the migration process, and of the appearance of »younger« migration flows from developing countries, directed towards new receiving areas.